

JEROEN KOCH

De Kesslers

Een familiegeschiedenis in olie en staal

Boom – Amsterdam

Onderzoek & schrijven werden mede mogelijk gemaakt door subsidies van het Prins Bernhard Cultuurfonds en Tata Steel IJmuiden.

Afbeeldingen omslag: (voorplat) De familie Kessler in de zomer van 1900.
Van links naar rechts: Go, August, Jan, Guus, Boelie, Margo, Dolph en An;
(achterplat) Een boortoren van de Bataafsche Petroleum Maatschappij, 1949.
[Rijksmuseum, Amsterdam]

Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem

Verzorging binnenwerk: Peter Tychon

Beeldredactie: Froukje Holtrop

Kaart en stamboom schutbladen: Gerrit van Omme

© 2023 Jeroen Koch | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 2442 705 5

NUR 680

www.boom.nl

Inhoud

Proloog – Monumenten voor een petroleumpionier 9

Een koloniaal feestje 9

Een tweede monument: Gerretsons *Geschiedenis der ‘Koninklijke’* 13

‘Het Westersch effort’ 19

De Kesslers. Een familiegeschiedenis in olie en staal 21

Familiegeschiedenis, familieroman 24

Koloniën en petroleum aan het begin van de eenentwintigste eeuw 28

Indeling van dit boek 31

1 Fortuin maken in Indië? (1853-1880) 37

Oudgasten 37

Vroege teleurstellingen 40

Om de Kaap 45

Dagdromen van een boekhouder 49

Tjikorai 52

Familievennootschap 57

2 Een kluwen van familie en zaken (1880-1891) 61

Huwelijk op voorwaarden 61

Jeugd op Java 66

Tropenklimaat 74

Conflict 86

Wilde plannen 94

Naar de Buitengewesten? 100

Een laatste kans 109

3 Petroleum winnen voor de Koninklijke (1891-1900) 113

Pangkalan Brandan als koloniale werkelijkheid 113

Hoofdadministrateur aan de frontiers 119

Succes? 133

Directeur van de Koninklijke 140

Wat nog restte van het vaderschap 152

Eerst Napels zien en dan sterven 157

Uitvaart van een zakenman 161

4 Een half verweesd gezin in goeden doen (1900-1914) 165

Hoogtij en breukvlak van burgerlijke cultuur 165

Een nieuwe toekomst uit petroleum en staal 169

Groepsportret zonder vader 173

De aandelen van de Koninklijke 185

Onbestemde jaren 197

Nieuwe rijken in een veranderende wereld 207

5 Betrokken burgers (1914-1938) 213

Persoonlijkheden 213

Tussen de strijdende partijen 217

Mannen van de daad 229

Zoeken naar betekenis 240

Kansen voor het kind 249

Te midden van rampspoed en radicalisering 261

Nieuwe arbeidsverhoudingen 268

Het einde van het ouderlijk huis 277

6 In de maalstroom van de wereldgeschiedenis (1938-1949) 283

Wachten op de oorlog 283

Een caleidoscoop van oorlog en bezetting 293

Als gijzelaars in Sint Michielsgestel 295

Anticiperen op een wederopbouw vanuit Londen 304

Vervolgd 311

Wassenaar in de vuurlinie 316

Indië/Indonesië: de Koninklijke in oorlog en revolutie 324

7 Van de tweede naar de derde generatie (1945-1972) 335

Oude recepten, nieuwe wegen 335

Een blik op de derde generatie 342

Epiloog 351

Noten 363

Archieven en Literatuur 431

Illustratieverantwoording 454

Dankwoord 455

Personenregister 457

Proloog

Monumenten voor een petroleumpionier

Een koloniaal feestje

Het was een ruimhartig eerbetoon. 'In den ochtend van Woensdag 3 september 1913 is te Pangkalan Brandan het monument onthuld ter gedachtenis van wijlen J.B. Aug. Kessler, den wakkeren pionier der Petroleumindustrie in Noord Sumatra.' Eenentwintig jaar na de gebeurtenissen, dertien jaar na zijn vroegtijdige dood, stond het in steen gebeiteld: in 1892 was het August Kessler gelukt de eerste oliebron van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Exploitatie van Petroleumbronnen in Nederlandsch-Indië, kortweg de Koninklijke, tot productie te brengen. Het monument, een zwart granieten zuil met daarop in reliëf Kesslers portret die oprees uit een fontein waarvan het opspuitende water de aangeboorde olie symboliseerde, stond midden op de *aloen-aloen* van Pangkalan Brandan, de plaats in het Noord-Sumatraanse district Langkat, grenzend aan Atjeh, waar het allemaal was gebeurd. Het Nederlandse koloniale gezag had ermee ingestemd dat het vierkante grasveld tot Kesslerplein zou worden omgedoopt.

Het succesvol aanboren van de eerste oliebron was niet de enige verdienste van August Kessler geweest. Feestredenaar Albert de Vries, de oudste employé van de Bataafsche Petroleum Maatschappij te Pangkalan Brandan, een dochtermaatschappij van de Koninklijke, somde er gemakkelijk meer op. Kessler was geconfronteerd met moeilijkheden van personele aard, bij elkaar een ware 'Augiasstal', die hij in 1891 direct na aankomst had moeten reinigen. Hij had oplossingen moeten vinden voor de technische vraagstukken van raffinage vanwege de onbekendheid met de chemische samenstelling van de aardolie ter plaatse, en voor de transportproblemen: 'Toen is

het denkbeeld van tankinstallatie en tankschepen in het brein van den heer Kessler opgekomen.’ Verder was er de moordende concurrentie geweest van Amerikaanse en Russische bedrijven op de markt voor petroleum in het Verre Oosten waartegen de jonge onderneming moest worden beschermd. ‘Toch is de heer Kessler tegen dit alles opgewassen gebleken, want, mochten er velen wanhopen en bij de pakken neerzitten, hij scheen zich te harden en te groeien in den strijd, gereed om iederen nieuwen tegenslag het hoofd te bieden. Aan zijn zaakkennis, zijn degelijke administratieve talenten en aan zijn geestkracht is het dan ook zeker te danken, dat die eerste moeilijke tijden zijn doorworsteld.’² Op deze toon van lof en bewondering ging de spreker nog even voort: Kesslers ‘Hollandsche energie’, zijn niet-versagen toen ‘roovende Atjehers’ bedrijf en kampong plunderden en ‘eenige inlandsche werklieden doodschoten’, en zijn ten tweede male redden van de Koninklijke nadat in 1898 de olieputten plotseling droogvielen. De slotsom was onontkoombaar: August Kesslers ‘voorzienende geest’ had de onderneming voor de ondergang behoed; aan hem, en uitsluitend aan hem, was de ‘onverwelkbare eer’.³

Het was deze derde september 1913 een koloniaal feestje, zoals de twee foto’s bij het verslag van de onthulling in *Eigen haar* laten zien; het ‘geïllustreerd volkstijdschrift’ besteedde opvallend veel aandacht aan de verrichtingen in de vaderlandse koloniën. Op het zorgvuldig getrimde, door witte gebouwen omgeven grasveld groept een Europees gezelschap van pakweg vijftig personen samen, meest mannen geflankeerd door enkele vrouwen en een paar kinderen. Vrijwel iedereen is in het wit gehuld, de dames in lange jurken en met parasol, de jeugd in matrozenpak en de heren in hoogsluitende tropenkostuums, *toetoepe*s genoemd, het hoofd tegen de zon beschermd met een platte of bolle hoed. Op de eerste foto, genomen terwijl de spreker zijn gloedvolle woorden over de schare uitstort, gaat het monument schuil onder een kolossale vlag van de Bataafsche, een dundoek in de kleuren van de Nederlandse vlag met daarop een witte ruit opgesierd met een koningskroon. Vreemd genoeg hangt het banier dwars over de gedenksteen heen, de kroon staat op zijn kant. Op de tweede foto – afstand en hoek zijn vrijwel identiek – is de fontein onthuld. Helaas is Kesslers uitgehakte portret niet goed te onderscheiden. De inscriptie is evenmin leesbaar.⁴

De expliciete verwijzingen naar Nederland en het koningshuis – ook aan de gebouwen hingen vlaggen – berustten niet op toeval.

De in 1890 opgerichte petroleummaatschappij had zich van meet af aan ‘Koninklijk’ mogen noemen, een predicaat dat het samengaan in 1907 met de Britse olie- en transportonderneming Shell tot Koninklijke Shell of Royal Dutch Shell zou overleven. De eerste lampolie, het belangrijkste product dat door raffinage uit de opgepompte olie werd verkregen en dat het bedrijf in 1892 op de markt bracht, heette ‘Kroonolie’. August Kessler had de merknaam zelf bedacht.⁵ Bovendien was de onthulling van het Kessler-monument onderdeel van de viering van Koninginnedag, in de Oost een nog uitbundiger feest dan in het moederland zelf. Het illustreerde hoe na de ‘pacificatie’ van de Indische Buitengewesten – het hardnekkige eufemisme voor de gewelddadige verovering – en de expansie van het koloniale bedrijfsleven zich rond koningin Wilhelmina een imperiale monarchie naar Brits voorbeeld had ontwikkeld.⁶ En dus toostte men, een glas ‘eerewijn’ in de hand, in een sfeer die zich nog het best liet omschrijven met het cliché ‘hier wordt wat groots verricht’, drie dagen ná de verjaardag van Wilhelmina onder de tropenzon op de majesteit en op de herinnering aan August Kessler.⁷

‘Zoo blijft bij de jongeren levendig de herinnering aan den pionier,’ had *De Sumatra post* anticiperend op de feestelijkheden al drie maanden voor de onthulling genoteerd.⁸ Inderdaad bleek het Kessler-monument op het Kesslerplein in Pangkalan Brandan in een behoefte te voorzien. Twee jaar na de onthulling vond er een kranslegging bij de fontein plaats, aanleiding ditmaal was het vijftigjarig bestaan van de oliemaatschappij. Een spreker eerde in één adem de Koninklijke, het Nederlands-Indische gouvernement en zijn ambtenaren, de ‘gastvrijheid van een verlicht Inlandsch zelfbestuur’ en de roemrijke daden van het KNIL, het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger. Maar aan de basis van wat nu genereus als het resultaat van gezamenlijke inspanning werd gepresenteerd stond J.B. August Kessler. Getuigden zijn daden, zoals direct na de onthulling van de gedenksteen was gesteld, ‘van hetgeen Hollandsche taaiheid, Hollandsche energie en Hollandsche werkkraft vermogen’, zelf gold Kessler als een eminent burger van het koninkrijk, een inspirerend voorbeeld voor de jeugd en een man die op eigen kracht het hoogste had bereikt.⁹ Dit waren geen eenvoudige gelegenheidsspeeches bij het beeldje van de voormalige directeur meer. Integendeel, hier ging het om serieuze bedrijfsrituelen rondom de opgesokkelde stichter. Welbeschouwd betrof het een wel heel concreet voorbeeld van wat

de Oostenrijkse econoom Joseph Schumpeter in 1926 in een studie over economie en ondernemerschap de ‘Sockel der Persönlichkeit’ zou noemen. De individuele en maatschappelijke geldingsdrang, die zo kenmerkend was voor het ondernemerschap in deze heroïsche fase van het kapitalisme, was hier in steen gematerialiseerd.¹⁰

August Kessler was een held, postuum en eigenlijk ook bij leven. Toen hij eind 1891 naar Sumatra werd gestuurd, had de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot Exploitatie van Petroleumbronnen in Nederlandsch-Indië nog voor slechts enkele maanden geld gehad. Sommige commissarissen hadden al geconcludeerd dat de zaak was mislukt. Maar tegen alle verwachtingen in boekte Kessler in februari 1892 succes. Twee maanden na de eerste olieproductie in Pangkalan Brandan had een van zijn technici tegen hem gezegd: ‘U hebt de Maatschappij van de ondergang gered. U zult hem tot bloei brengen.’¹¹ Maakte Kessler aanvankelijk bezwaar tegen zoveel eerbetoon, vanaf de zomer van 1894 begon hij er zelf in te geloven. Aan zijn vrouw schreef hij: ‘Unaniem, zonder een enkele uitzondering word ik hier in Indië door vriend en vijand erkend als de redder en de grondvester van de Mij.’¹² Weer drie jaar later heette het dat de commissarissen van de Koninklijke Kessler ‘als hun God’ beschouwden – maar dit was misschien afgunst van de zijde van concurrenten in de petroleum.¹³

De heldenstatus van August Kessler in Indië en binnen de oliemaatschappij kreeg zijn pendant in zijn familie. Alleszins begrijpelijk schreef zijn weduwe Margo Kessler-de Lange in juni 1901, een halfjaar na het overlijden van haar man: ‘De herinnering aan den dierbaren Overledene zal ik levendig houden bij de kinderen, dat zij ’t energiek voorbeeld mogen volgen.’¹⁴ Ook voor haar was hij ‘de grondvester der Koninklijke’, die te Pangkalan Brandan ‘zijn reuzen werk tot stand bracht’.¹⁵ Nadat hun oudste zoon Dolph in 1908 tijdens een inspectiereis voor Koninklijke Shell door Oost-Azië en de Verenigde Staten de plaats van de eerste olieboringsen op Noord-Sumatra had bezocht, schreef zijn moeder hem: ‘Ik hoor dat je Pangkalan Brandan alweer verlaten hebt. [...] ’t Was voor jou dunkt mij of je heiligen grond betrad, aangekomen op ’t terrein, waar je Vader met zooveel energie en zoo groot succes gewerkt heeft.’¹⁶ Toch, behalve lovend zou Margo zich ook kritisch over haar overleden echtgenoot uitlaten. Zijn werk, en niet alleen dat voor de Koninklijke,

was altijd wel heel sterk vóór haar en het gezin gegaan, zelfs in de korte periodes waarin de echtelieden niet door duizenden kilometers van elkaar gescheiden waren geweest, zoals meestal – hij in Indië, zij, met hun kinderen, in Nederland.

***Een tweede monument:
Gerretsons Geschiedenis der ‘Koninklijke’***

In de geschiedschrijving over Koninklijke Shell, vooral in de vroege historiografie, ontbreekt die kritische noot ten aanzien van de persoon van August Kessler. Hier is de toon eenzijdig verheerlijkend, en niet alleen als het over hem gaat. Voor de periode tot 1900 komen de successen van de Koninklijke voor rekening van August Kessler, voor de periode na zijn overlijden staan ze op naam van Henri Deterding, Kesslers opvolger die in 1907 de activiteiten van de Koninklijke en Shell samenvoegde en vervolgens decennialang de sterke man van het olieconcern zou zijn, een heuse *business-tycoon*.¹⁷ Deze geschiedschrijving weerspiegelt de moderne westerse voorkeur om prestaties toe te schrijven aan de inspanningen van individuen, ongeacht of de successen behaald zijn in het bedrijfsleven, de wetenschap of de sport – al moet direct worden erkend dat de karakters van zowel Kessler als Deterding zo’n oordeel buitengewoon eenvoudig maken.¹⁸ Bij alle onderlinge verschillen presenteerden beiden zich als *selfmade men*, beiden ook waren het egocentrische en ongemakkelijke heerschappen die geen tegenspraak duldden en overtuigd waren van hun onmisbaarheid. Steevast benadrukten zij de tekortkomingen van hun omgeving. Niemand deugde. Kessler wist al vroeg dat hij een ‘alles veroordeelend karakter’ had.¹⁹ Het waren zijn eigen woorden. In 1887, toen zaken en familierelaties niet voor het eerst krachtig botsten, verweet zijn schoonvader Geldolph Adriaan de Lange hem precies dat: ‘Gij zijt altoos buiten uw evenwicht geweest, ongeduldig, eerzuchtig, zonder plichtsbef, zonder waardering van anderen.’²⁰ Het was, de twijfel over het matig ontwikkeld plichtsbef van zijn schoonzoon uitgezonderd, juist gezien. Alle genoemde eigenschappen waren te herkennen in het epistel uit de zomer van 1894 waarin August Kessler zijn hart luchtte tegenover de commissarissen van de Koninklijke. Onderstrepingen en dubbele onderstrepingen versterkten zijn toch al krachtige boodschap:

Alles, alles rust op mijn schouders van een nieuwe onderneming van dezen omvang in een land als Langkat; slechts een paar mensen met het vak vertrouwd, de rest *allen* ongeoeffend. Het is het winnen, het fabriceren, het transport en het verkoopen van olie, dat *ik* tot in de kleinste bijzonderheden, *zelf* moet leiden en controleren. *Ik* moet aan blikslagers leeren hoe ze blikken moeten maken; hoe ze een schroefkop moeten soldeeren en repareren; *ik* moet leeren olie stuwen in een schip, *ik* moet voor de boormeester bijtels ontwerpen en laten maken, *ik* moet zijn werkwijze voorschrijven, *ik* moet den raffinadeur zeggen, hoe zijn destillaten moeten worden verdeeld, den metselaar welke mortel hij moet gebruiken, den boekhouder, welke fouten hij maakt, de correspondentie voeren, transport en verkoop regelen, van de inlandsche bevolking houtleveringen verzekeren, voor den Resident olie opsporen, contracten maken, *ik* moet ... ja, *ik* moet hier *alles* doen of nagaan, wat op deze buitengewoon uitgebreide onderneming te doen valt tot in de ongelooflijke bijzonderheden. En of men nu al zegt, dat gaat Uwe krachten te boven, gij moet hulp hebben, ach, wat geeft dat alles? Hier in dezen uithoek moet ik ook *dáárvoor* zelf zorgen, een zorg te meer dus en geen geringe, want de toekomst der onderneming staat daarmee in nauw verband.²¹

Het is deze brief die historicus Frederik Carel Gerretson, auteur van de tussen 1932 en 1944 gepubliceerde vierdelige *Geschiedenis der 'Koninklijke'*, typerend achtte voor het karakter en de persoonlijkheid van August Kessler. Een 'litterair zelfportret' noemde Gerretson de passage en, zo stelde hij: 'De gelijkenis wordt gewaarborgd door de omstandigheid, dat Kessler in den brief, waarin het vervat is, bedoelt, niet zichzelf te prijzen, maar zich te verontschuldigen over zijn nalatigheid in zijn briefwisseling met het bestuur.'²² In 1953, in een artikel ter gelegenheid van het honderdste geboortejaar van August Kessler voor *Olie*, het Nederlandse personeelsblad van Koninklijke Shell, was de historicus nóg minder terughoudend met zijn lof: 'Een adelbrief', zo noemde hij het geciteerde epistel nu, en 'een eenmansbedrijf' de Koninklijke, 'onder Kessler en later nog lang'.²³ Sloegen de laatste woorden, 'en later nog lang', op de periode Deterding, voor wiens vijftienvigjarig jubileum bij het bedrijf Gerretsons *Geschiedenis der 'Koninklijke'* aanvankelijk was bedoeld, de delen van zijn kolossale verhaal over de jaren vóór 1901 kunnen na

de fontein op het Kesslerplein te Pangkalan Brandan zonder voorbehoud worden aangemerkt als een tweede monument voor August Kessler.²⁴

Bovendien maakte Gerretson school. Latere geschiedschrijving over Koninklijke Shell en de olie-industrie in het algemeen leunde vanzelfsprekend mede op zijn studie, die begin jaren vijftig in het Engels verscheen. Onveranderlijk werden Kesslers inspanningen opgehemeld. *'Exotic and adventurous'* waren de eerste jaren van de Koninklijke, aldus de Britse journalist Anthony Sampson in *The Seven Sisters*, zijn kritische studie over de grote oliemaatschappijen en hun verstrengeling met geld en macht uit 1975.²⁵ Begin jaren negentig schrijvend over hetzelfde onderwerp in zijn boek *The Prize*, preeste de Amerikaanse historicus Daniel Yergin Kessler als *'a born leader, with an iron will, and with the ability to concentrate all his own energy and that of others around him on a single objective'*, karaktereigenschappen waarmee tal van moeilijkheden waren overwonnen.²⁶ Gerretsons geschiedenis schenkt de oordelen van Sampson en Yergin empirisch gewicht. En dit is ook het geval in het in 1993 gepubliceerde *De aartsvaders*, een reeks portretten van 'grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven' van de hand van de Nederlandse journalist Wim Wennekes, zelfs al noemt hij Gerretson 'een grootmeester in het wegwerken van schaduwzijden'.²⁷ Net als voor Sampson en Yergin vormen Kesslers prestaties voor Wennekes de opmaat tot het grote werk van Deterding. Die laatste is voor hem een van de bedoelde grondleggers uit de ondertitel van zijn boek en aan hem wijdt hij zijn essay, niet aan Kessler, ofschoon juist dié alle tegenslagen overwon, door de auteur adequaat samengevat als 'koorts, tropische regenbuien, muskieten, niet-passende afsluiters, en opstandige "inlanders"'.²⁸ Wennekes vergat enkel de weigerachtige contractarbeiders, Chinezen die in de denigrerende taal van de kolonistoren steevast 'onwillige koelies' werden genoemd.

Een held, zonder enig voorbehoud, zij het niet als enige, is Kessler in de beknopte studie over de vroege oliewinning in Indonesië van J.Ph. Poley uit 2000. De auteur, een werknemer van Koninklijke Shell, komt superlatieven tekort om de *'great men, heroes in the exploitation for oil in Indonesia'*, het land van zijn jeugd, te prijzen. Iedere distantie ontbreekt: Poley beschreef zijn helden, liet zich door hen inspireren én droeg zijn boek aan hen op, dat hij de pompeuze titel *Eroïca* gaf, een onbeholpen verwijzing naar Beethovens aanvankelijk

voor Napoleon Bonaparte gecomponeerde derde symfonie, tot de componist de opdracht na Napoleons zelfkroning tot keizer woedend wijzigde in ‘gecomponeerd om de herinnering aan een groot Man te vieren’. Poley plaatst August Kessler op zijn erepodium naast onder meer Adriaan Stoop en Aeilko Zijlker, respectievelijk de oprichter van de Dordtsche Petroleum Maatschappij op Java en de eerste die de olie bij Pangkalan Brandan had willen exploiteren. Zijlker was tot zijn plotselinge overlijden in 1890 Kesslers voorganger bij de Koninklijke geweest.²⁹

August Kessler als een Napoleon van de aardoliewinning – Gerretsons fraaie proza stimuleerde de historische fantasie, althans bij Poley.³⁰ Zo niet in de driedelige *Geschiedenis van Koninklijke Shell* van Jan Luiten van Zanden, Stephen Howarth, Joost Jonker en Kee-tie Sluyterman, die in 2007 ter gelegenheid van het eeuwfeest van de multinational verscheen.³¹ Deze studie, die in opdracht van Koninklijke Shell werd verricht, was het resultaat van onafhankelijk onderzoek waarvoor de auteurs onbeperkt toegang kregen tot de bedrijfsarchieven.³² Toch is August Kessler, al wordt er een meer genuanceerd portret van de getourmenteerde oliepionier geschetst, ook voor deze auteurs een ‘uitzonderlijk getalenteerde manager’ en de ‘eigenlijke grondlegger van de Koninklijke die het bedrijf maakte en in stand hield, tegen alle tegenslagen – en misschien tegen economisch gezond verstand – in’. Kessler bouwde in de beginfase ‘een robuuste organisatie’ op en hij beschikte, aldus de auteurs, over ‘het vermogen goede leidinggevendenden te vinden, en niet alleen op bestuursniveau’.³³ Daarmee blijft de bewondering voor Kessler. En ook wel voor Gerretson, al komt het verschillende keren tot kritiek op de historicus, wiens geschiedwetenschappelijke opus magnum na de verschijning van de nieuwe geschiedenis van Koninklijke Shell definitief als gedateerd in de bibliotheekmagazijnen mocht worden opgeborgen – meer dan zestig jaar na de publicatie ervan.³⁴

Wat waren de problemen van Gerretsons *Geschiedenis der ‘Koninklijke’*? De tetralogie kan doorgaan voor hét voorbeeld van koloniale geschiedschrijving in Nederland: kolonie betekende hier winge-west, het Nederlandse bezit van Indië sprak voor zich, de daden die Europeanen er verrichtten waren groots, die van het particuliere bedrijfsleven voorop. Allereerst leed de studie onder een gebrek aan afstand. Het oorspronkelijke plan van een gedenkboek voor de jubilerende Deterding mocht dan spoedig verlaten zijn, nu schreef

Gerretson zijn bedrijfssaga in zijn functie van bijzonder hoogleraar in de koloniale geschiedenis en de etnologie aan de Indologische Faculteit van de Rijksuniversiteit Utrecht. Deze in 1925 geopende academische opleiding voor koloniale bestuursambtenaren was expliciet bedoeld als tegenhanger van het oudere Leidse Indologisch Instituut. Werd de Leidse school bekend als ‘ethische faculteit’ – de ontwikkeling van de inheemse bevolking in Indië prevaleerde boven het Nederlandse economische belang in de kolonie –, aan de Utrechtse opleiding kleefde al snel het odium van ‘petroleum-faculteit’. Ze was opgericht na een krachtige maar geheime lobby van de Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië en werd, eveneens in het geheim, betaald door de grootste ondernemingen in de kolonie, de Nederlandsch-Indische Suikerondernemingen en de Bataafsche Petroleum Maatschappij voorop.³⁵ Het economisch belang van Indië voor het moederland ging in Utrecht voor alles: de Indologische Faculteit beloofde te strijden tegen zowel de ‘inlandervrienden’ van het ethische Leiden als tegen het kapitaalvijandige ‘boze bolsjewiekendom’ dat de Utrechters aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam vermoedden.³⁶ In de notulen uit oktober 1924 van de raad van de Bataafsche heette het dan ook dat de nieuwe faculteit bedoeld was om ‘tezamen met andere belanghebbende ondernemers in Nederlandsch-Indië, tegenover de overwegend-LINKSCHE en weinig praktische opleiding der Oost-Indische ambtenaren te Leiden een tegenwicht te hebben’.³⁷

De koloniale intenties van de opleiding reikten nog verder. In een ontwerpnota voor de op te richten faculteit uit 1923 heette het dat de Utrechtse indologen, geconfronteerd met ‘de natuurlijke spanning tusschen het beheerschte en het heerschende ras’ zoals ook zichtbaar in staatkunde en economie, straks resoluut zouden kiezen voor de laatstgenoemde partij.³⁸ De formulering was uit de pen van Gerretson gevloeid. Op dat moment was hij al zes jaar in dienst van Koninklijke Shell, en wel als persoonlijk secretaris van Hendrikus Colijn, de directeur van de Bataafsche. Colijns belangstelling voor Gerretson was gewekt toen deze als ambtenaar op het ministerie van Koloniën werkte. Gerretsons grootste prestaties daar waren de voorbereidingen geweest van het Djambi-contract tussen het Indische gouvernement en Koninklijke Shell en het voorwerk voor de Indische Mijnwet. Colijn, oud-KNIL-officier en voormalig adjudant van Jo van Heutsz in de Atjeh-oorlog, antirevolutionaire partijleider

en later vijfvoudig minister-president van onveranderlijk confessioneel-liberale coalities, en Gerretson, een overtuigd aanhanger van de Christelijk Historische Unie, zullen elkaar ongetwijfeld ook politiek hebben kunnen vinden – al was het maar vanwege hun gedeelde opvattingen over de Goddelijke oorsprong van alle gezag en de overheid als ‘Gods dienaar’ in Nederland en met nog grotere stelligheid in de koloniën.³⁹

In 1925 werd Gerretson dus bijzonder hoogleraar aan de indologenopleiding die hijzelf achter de schermen mede had voorbereid. Hij was zo nauw betrokken bij de oprichting geweest dat Emile Henssen in zijn boek *Gerretson en Indië* het desbetreffende hoofdstuk de titel gaf: ‘Gerretson sticht een eigen faculteit’. De historicus zou zijn leerstoel bezetten tot 1950, toen nog geen jaar na de kolonie ook de indologenopleiding ter ziele ging.⁴⁰ In ditzelfde jaar kende de Jan Campert-Stichting Gerretson de Constantijn Huygens-prijs toe, een onderscheiding voor zijn hele oeuvre, dat is ‘voor zijn vele belangrijke essays’, voor zijn ‘monumentale werk *Geschiedenis der “Koninklijke”*’ – voor zover gevorderd – en niet minder voor zijn *Experimenten*, de gedichten die hij als jongeman onder het pseudoniem Geerten Gossaert had geschreven: ‘bezielde retoriek’ in de stijl van Willem Bilderdijk vol orthodox-christelijke kleinheid tegenover een almachtige God.⁴¹

Een zonderlinger persoon dan Gerretson heeft de Nederlandse historische wereld nauwelijks voortgebracht.⁴² Was het zijn dichterziel die opspeelde toen de excentrieke gereformeerde zijn vriend en medestrijder voor het Groot-Nederlands ideaal, de historicus Pieter Geyl, op dat moment lector Dutch Studies aan het University College te Londen, in 1932 om een oordeel vroeg over zijn *Geschiedenis der “Koninklijke”*? ‘Als je deel I hebt gekregen, zeg er dan eens een aardig woordje over’, bedelde Gerretson bij Geyl. ‘Of je ’t meent doet volstrekt niet ter zake; – ik heb er behoefte aan, dat *iemand* er iets van zegt.’ Hij werkte inmiddels aan de volgende delen en kennelijk ging dat niet geheel tot zijn genoegen. Zijn ‘ijver was een *betere zaak waardig*’ vond hij zelf, maar ja, zijn voormalige werkgever betaalde goed en hij kon het geld niet missen. Vervolgens haalde de dichter-historicus uit: ‘Het zijn wel ongelooflijke Plebeeërs. Ik heb ze, tot straf, voor deel II werkelijk gevild.’⁴³ Het duurde even voordat Geyl reageerde, maar een halfjaar later kreeg Gerretson dan toch de verlangde lof:

Ik heb onlangs in je *Koninklijke* zitten lezen en wat is dat een prachtig werk! Dat is, eerst en vooral, proza, en bovendien, daar zit perspectief in. En toch blijft het maar de geschiedenis van vuile petroleumsjacheraars. Ook dat is eigenlijk jezelf vergooien. Maar je kunt het ondertusschen, je zoudt onze voortreffelijkste geschiedschrijver zijn, als je maar geschiedenis schreef. Ach ik zucht ...⁴⁴

Tien jaar later mopperde Geyl nog steeds. Gerretson had zijn talent verspild door zijn 'wonderbaarlijk knap penseel' te gebruiken voor een bedrijfsgeschiedenis 'alsof het echte interessante mensen waren en ten slotte zijn het toch maar oliekerels, tuk op hun eigen voordeel, dat hindert mij'.⁴⁵ Blijft staan dat het Gerretson zelf was die met zijn 'ongelooflijke Plebeeërs' de voorzet had gegeven tot alle professorale minachting. Waren zijn motieven wel zuiver geweest? Wenekes betwijfelt het.⁴⁶ Ook de auteurs van de nieuwe *Geschiedenis van Koninklijke Shell* plaatsen vraagtekens bij de beweegredenen van hun voorganger. Rest de ironie dat ook deze laatste in 2007 gepubliceerde studie is geschreven door historici uit de Domstad. Is het verwijt dan toch juist? 'Utrecht stinkt naar de petroleum'.⁴⁷

'Het Westersch effort'

'Oliekerels' – beter dan op de gemelijke commentaren van Gerretson en Geyl kan wie het verhaal van de vroege Koninklijke wil vertellen zich verlaten op het aanstekelijke enthousiasme van Louis Couperus. Voorlopig dan, want ook aan dit enthousiasme kleven bezwaren. Couperus schreef geen geschiedenis van de petroleummaatschappij. Wel bezocht de schrijver in 1921, op zijn rondreis voor de *Haagsche Post* door Nederlands-Indië, China en Japan, enkele boorinstallaties en raffinaderijen van Koninklijke Shell. Op uitnodiging van de administrateur van de Bataafsche Petroleum-Maatschappij bekeek hij Pangkalan Brandan:

Reeds aan boord hadden wij uit de verte gezien een vreemden gloor. Was het de gloor van een nachtelijke wereldstad? Was het, werkelijk als men zeide de, als in fakkels, in buizen opgevoerde nuttelooze gassen, die te Pangkalan Brandan in brand werden gestoken en die dien glorenden afglans gaven? [...] Ginds lokt mij de

Petroleum; ik moet iets zien van de 'Koninklijke', die zoo vele harten en beurzen bracht in beroering.⁴⁸

En zo geschiedde. De correspondent van de *Haagsche Post* was met alle egards ontvangen door 'de groote heeren van de Petroleum'. Zelfs de 'specifieke permissie', een normale vereiste om Pangkalan Brandan te mogen betreden, had hij niet nodig gehad. Niet duidelijk is of Couperus ook het Kesslerplein met de fontein en de gedenksteen zag; de naam van August Kessler ontbreekt in zijn verslag.

Een paar weken later had de schrijver ook de immense olie-installaties, de opslagtanks en de tankerhaven te Balikpapan op Borneo gezien. Men had hem ertoe moeten overhalen: 'Was ik niet reeds te Pangkalan Brandan geweest? En wist ik nu niet àlles af van petroleum?'⁴⁹ De reiziger had zich laten overtuigen. De petroleumexploitatie door Koninklijke Shell, concludeerde Couperus na zijn bezoek aan Pangkalan Brandan en Balikpapan, moest aangemerkt worden als de indrukwekkendste proeve van wat hij door zijn hele reisverslag heen 'het Westersch effort' noemde en wat zoveel was als 'Nederlandsch-Indische cultuur en belangen, Nederlandsch-Indischen kolonialen arbeid en leven en streven'.⁵⁰ De schrijver, die in zijn Indische romans geheel overeenkomstig de oriëntalistische clichés van zijn tijd zoveel oog had gehad voor de botsing tussen 'het mysterieuze Oosten' en 'het rationele Westen', leek te zijn gevallen voor de moderne krachten die de Europese aanwezigheid in de kolonie had losgemaakt: 'Petroleum, dat is iets dat alleen door de Westerlingen, die zoo verbazend knap zijn, met nut – ook voor den inboorling zelve – kan worden geëxploiteerd.'⁵¹ Hij vond ditmaal ook woorden voor de pioniers van de olie-industrie:

Hoe precies de petroleumrijkdom ontdekt is, weet ik niet – ik heb het vergeten te vragen – maar zulke rijkdommen in den schoot der aarde schijnen wel eens op de meest simpele manier te worden gevonden. Er wandelt wel eens een oud-militair of ik weet niet wie met meer of minder ondernemingslust rond door onze koloniën, met zijn njai (huishoudster), een Winchesterbuis en een gramfoon. Het is een avontuurlijke zoeker, het is een concessie-jager en hij zou een figuur zijn voor een mooi jongensboek; hij is bepaald een boeiende held voor een roman van moderne, niet al te romantische 'avonturen'.⁵²